

MILAN MOGUŠ, Zagreb

O PISANJU FONEMA /ǰ/ I /ń/ U STAROJ HRVATSKOJ LATINICI

U staroj se hrvatskoj latinici fonem /ǰ/ bilježio najčešće dvoslovom gl, a fonem /ń/ dvoslovom gn. Iako je takav način obilježavanja fonema /ǰ/ i /ń/ preuzet iz talijanske grafije, na njegovo je lako preuzimanje i višestoljetnu nepromijenjenost mogla utjecati i tradicija, jer su dvoslovima gl i gn za /ǰ/ i /ń/ odgovarali u hrvatskoglagoljskoj književnosti grafemi ǰl i ǰn, tj. "đerv" + l i "đerv" + n. To pokazuje da je veza između različitih grafija zacijelo jača kad se modificiraju za isti jezik.

Proučavatelji stare hrvatske latinice, tj. pisma latinskoga porijekla kojim su se Hrvati služili - pored glagoljice i ćirilice - da bi zabilježili svoj jezik, stalno su isticali tri neposredna utjecaja osobito pri pisanju palatalnih konsonanata: latinski i talijanski u južnoj Hrvatskoj te mađarski u sjevernoj. "Stari su hrvatski pisci, kaže Tomo Maretić¹, skrajali sebi azbuku koji po latinskoj, koji po talijanskoj, koji po mađarskoj". Ovisnost hrvatske latinice od spomenutih uzora tolika je da se, prema tom shvaćanju, prekida čak svaka veza s dotadanjem tradicijom jer su npr. hrvatski pisci primorskoga područja prilagođivali "latinska slova za hrvatski jezik, kao da glagoljice nije nigda na svijetu bilo".² A kad je latinica već bila preuzela maha u Hrvatskoj, opet se, kažu, nije osamostalila nego je preuzimala novine koje su se negdje drugdje zbile. Tako je npr. dugo vladalo mišljenje da je šime Budinić bio začetnik upotrebe dijakritika u hrvatskoj latinici i da je dijakri-

tične znakove počeo primjenjivati po uzoru na češki husitski pravopis.³ Novija su istraživanja korigirala takve tvrdnje. Pokazalo se, prvo, da je već od samoga početka upotrebe latinice u nas napušteno geminiranje suglasnika, svojstveno inače grafijama-uzorima, ali potpuno nepoznato glagoljici i ćirilici.⁴ A što se pak tiče upotrebe dijakritičnih znakova, vidjelo se da je i ta osobina poznata hrvatskoj latinici također od samoga početka, tj. od 14. stoljeća, a ne od 16. stoljeća.⁵

Koliko su god spomenute korekcije donekle izmijenile sliku o našem slijepom preuzimanju stranih uzora, opći je dojam o "naslidovanju" stranih grafija, čini se, ipak ostao.

Nema sumnje da su stari hrvatski pisci skrajali latiničko pismo za svoj jezik ugledajući se često u strana rješenja. To nitko i ne poriče. Činjenica je ipak da su jedna preuzeta rješenja brzo prihvaćena, a druga su, također preuzeta iz istog izvora, doživljavala najraznovrsnije varijante. Tako se primjerice, prema Maretićevu istraživanju,⁶ glas c bilježio na 5 načina, a ć na 22 načina, odnosno jedino se za glas ć upotrebljavao četveroslov (cchi, tchi, tchj, tchy), dok je za ostale palatale bilo dovoljno manje slova. Dublja bi i cjelovitija analiza stare hrvatske latinice zacijelo utvrdila mnoge uzroke navedenom neskladu, ali bi ih najviše izviralo iz različita odnosa svakoga pisca prema svakoj komponenti u trokutu: hrvatski jezik - latinički uzor - nelatinička tradicija. Već smo spomenuli da je veza starih hrvatskih pisaca prema nelatiničkoj tradiciji pri izradi vlastite latiničke grafije bila mnogo čvršća nego što se mislilo. Ta se činjenica potpuno uklapa u rezultate novijih istraživanja vezâ između jezika hrvatske glagoljaške i postglagoljaške književnosti.⁷ Čini se da je baš oslonac na nelatiničku tradiciju pomogao da se lakše prihvate i neka latinička rješenja. U tom je kontekstu zanimljiv primjer pisanja fonema /j/ i /ń/ u staroj hrvatskoj latinici.

Osnovni je problem pri preuzimanju stranih latiničkih konsonantskih đvoslova za naše potrebe bio u tome da ne budu dvoznačni, tj. da se pronade skupina konsonanata koji se u govornom slijedu nisu ostvarivali jedan za drugim nikako ili bar u određenim pozicijama, početnim ponajprije. U tom je pogledu mađarski uzorak latinice s kombinacijama cs za č, cz za c i sz za s bio pogodniji od talijan-

skoja jer u hrvatskom jeziku nema konsonantskih sekvencija cs, cz i sz. Zato je, po svoj prilici, južni tip stare hrvatske latinice i doživljavao toliko preinaka, kudikamo više od sjevernoga tipa. Pa ipak - dvoslovi su se gl i gn za /ǰ/ i /ń/ pojavili već u prvom hrvatskom latiničkom spomeniku, u zadarskom Redu i zakonu sestara dominikanki iz 1345. godine, i upravo je njihova uporaba u razlikovanju slivenoga izgovora /ǰ/ i /ń/ i neslivenoga /lj/ i /nj/ bila najsystematičnija.⁸ Otada pa dalje samo je tako kroz nekoliko stoljeća sve do Pavla Vitezovića u starih pisaca koji upotrebljavaju južni tip latinice.⁹ I to unatoč činjenici da je označivanje nekih palatala variralo od slučaja do slučaja i da je gl moglo značiti i /gl/ i /ǰ/, a gn i /gn/ i /ń/. Baš ta invarijantnost u jednadžbama gl = /ǰ/ i gn = /ń/ kao da nuka na traženje neke eventualne dublje veze između onoga što je u hrvatskoj predlatiničkoj grafiji bilo i onoga što su nudali strani latinički modeli.

Pri naznačenom istraživanju valjalo bi početi od činjenice da se u hrvatskoglagoljskoj književnosti fonem /ǰ/ pisao ne samo znakom ǰ nego i dvoslovom ǰ ǰ , a fonem /ń/ ne samo znakom ń nego i kombinacijom ń ń . Tako npr. u Petrisovu zborniku iz 1463. godine nalazimo - transliteracijski zapisano - ǰludi, prišteǰle, a u darovnici Bernardina Frankopana iz 1520. godine zemǰle, zadovoǰlino, dobrovoǰlna, odnosno ǰnive, ǰnemu, ǰnegovu pored, dakako, imenneǰe i iminǰe.¹⁰ Nije li upravo takva tradicija mogla pomoći da se talijanski dvoslovi gl i gn za /ǰ/ i /ń/ shvate kao jl i jn, pogotovu što u mnogih naših latiničara nalazimo znak g kad se glas j želi istaknuti: npr. kod Bernardina Spliciánina u pogledagte (: prez. po-gledate) i boxge (: Vsg. boxe), kod Marulića u primjerima svogih i miligij i u djelima još desetak starih pisaca.¹¹ Na taj se način dobivala sukladnost znakovlja u kojoj su dvoslovi jl i jn označivali sliven izgovor /ǰ/ i /ń/, a dvoslovi lj i nj (zabilježeni gdjekad i kao li, ni) rabili su se za nesliven izgovor l-j i n-j, dakle

$$\begin{aligned} \text{ǰ} &= \text{jl} \sim \text{lj} = \text{l-j} \\ \text{ń} &= \text{jn} \sim \text{nj} = \text{n-j}. \end{aligned}$$

Koliko je koji stari hrvatski pisac bio svjestan ovog pravopisnog suklada i sklada što izvire iz tradicijske vertikale, ne može se reći jer za to nema direktnih potvrda. Ali ako nema dokaza gdje se baš eksplicitno navodi poimanje stvari kako je ovdje opisano

no, iz nekih se postupaka ipak može zaključiti da je postojala pravopisna tradicijska vertikala. Jer, neka se rješenja mogu i instinktivno prihvatiti kao dobra (pa se pokaže da zaista jesu dobra), a druga se, također instinktivno, odbacuju. Možda će primjer s Matijom Divkovićem potvrditi iznesene postavke.

Poznato je da je Matija Divković štampao svoja djela ćirilicom u kojoj ima dosta njegovih grafijskih preinaka i modifikacija. Ali osim paleografske strane problema važnija je ovdje napomena da je fra Matija u podosta slučajeva napustio ćirilčku pravopisnu tradiciju i tražio rješenja u tada veoma raširenoj latiničkoj ortografskoj praksi. Ugledanje u latinicu vidi se kod Divkovića, između ostaloga, i u njegovu bilježenju fonema /ǰ/ i /Ǳ/. On naime za fonem /ǰ/ upotrebljava dvoslov ǰǰ a za fonem /Ǳ/ dvoslov ǱǱ . Time se njegova grafija slaže s latiničkim a ne ćirilčkim uzorkom jer se fonemi /ǰ/ i /Ǳ/ označavaju tako da se i s p r e d ǰ i Ǳ stavi i s t i znak.¹² Na taj način dobivamo jednadžbu: /ǰ/ = ǰǰ = gl = ǰǰ , odnosno /Ǳ/ = ǱǱ = gn = ǱǱ . Iz toga se vidi da je postupak u bilježenju fonema /ǰ/ i /Ǳ/ potpuno isti u hrvatskoj književnosti bez obzira kojim se pismom ti fonemi iskazuju. Budući da izboru pisma uvijek prethodi izbor jezika, navedene podudarnosti potvrđuju da će isti prethodno izabrani jezik imati i u različitim grafijama ista ili vrlo slična ortografska rješenja. Tako su, uostalom, i za bilježenje prethodno izabranog staroslavenškog jezika bile sastavljene dvije grafije (glagoljica i ćirilica) s istim ortografskim rješenjima.

B i l j e š k e

- 1 Tomo Maretić: Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slo-
vima, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb 1889, str. XII.
- 2 Tomo Maretić: Navedeno djelo, str. XII.
- 3 Na primjer: "Budinić je prvi počeo uvoditi u latinsko pismo
kod Hrvata dijakritičke znakove po češkoj ortografiji, koju
je upoznao na koncilu tridentskom" (Đuro Šurmin: Povijest
književnosti hrvatske i srpske, Zagreb 1898, str. 74); Ili:
"Šime Budinić Zadranić počeo je u svom prijevodu Kanisijeva
djela prvi uvoditi u latinsko pismo kod Hrvata dijakritičke
znakove prema češkom pravopisu, s kojim se upoznao na Tri-
dentskom koncilu" (David Bogdanović: Pregled književnosti
hrvatske i srpske, knj. 1, Zagreb 1933, str. 174); Ili: "Bu-
dinićev prijevod Kanisijeva katekizma (Suma nauka hristian-
skoga, Rim, 1583, latinicom i ćirilicom) bio je pokušaj stva-
ranja složenog jezika ... a u latiničkom izdanju i s upotre-
bom dijakritičkih znakova za č, ć i š po češkom uzoru, dva i
po stoljeća prije Gaja" (Mihovil Kombol: Povijest hrvatske
književnosti, Zagreb 1961, str. 217). Itd.
- 4 Uspor. Milan Moguš-Josip Vončina: Latinica u Hrvata, Radovi
Zavoda za slavensku filologiju, sv. 11, Zagreb 1969, str. 67.
- 5 Vidi npr. u navedenoj Moguš-Vončininoj raspravi gdje se do-
nose primjeri s dijakritičnim znakovima iz Šibenske molitve
i iz djela Petra Hektorovića. Tako je i u raspravi Dragice
Malić: Šibenska molitva, Rasprave Instituta za jezik, knj. 2,
Zagreb 1973; i: "Red i zakon" zadarskih dominikanki iz 1345.
godine, Rasprave Instituta za jezik, knj. 3, Zagreb 1977.
- 6 Tomo Maretić: Navedeno djelo.
- 7 Uspor. Eduard Hercigonja: Srednjovjekovna književnost, 2.
knjiga u ediciji "Povijest hrvatske književnosti", izd. Li-
ber, Zagreb 1975; Josip Vončina: Analize starih hrvatskih pi-
saca, izd. Čakavski sabor, Split 1977.
- 8 Dragica Malić: "Red i zakon" zadarskih dominikanki iz 1345.

godina, Rasprave Instituta za jezik, knj. 3, Zagreb 1977, str. 69.

- 9 Uspor. Tomo Maretić: Navedeno djelo, str. 359.
10. Na te me je podudarnosti u oba spomenika upozorio kolega Eduard Hercigonja komu srdačno zahvaljujem. Njegova je također transliteracijska oznaka \hat{j} za ПѢ (đerv), prihvaćena pri transliteraciji hrvatskoglagoljskih tekstova.
- 11 Tomo Maretić: Navedeno djelo, str. 357.
- 12 U ćirilice se npr. fonem /ǰ/ označavao r a z l i č i t i m znakovima postavljenim i z a grafema \underline{l} : uspor. $\wedge \text{Ю} \Delta \text{И}$ i ПРІАТЕЛЬ .

S u m m a r y

ON THE REPRESENTATION OF THE PHONEMES /ǰ/ AND /ǣ/ IN OLD CROATIAN-LATIN SCRIPT

In the old Croatian-Latin script the phoneme /ǰ/ was usually represented by the combination \underline{gl} , and the phoneme /ǣ/ by the combination \underline{gn} . Although this representation of the phonemes /ǰ/ and /ǣ/ was taken over from Italian graphic notation, such an easy adoption and several centuries of invariability could also have been influenced by local tradition, since the combination \underline{gl} and \underline{gn} for /ǰ/ and /ǣ/ respectively, corresponded to the graphemes $\hat{j}\underline{l}$ and $\hat{j}\underline{n}$, i.e. "đerv" + \underline{l} and "đerv" + \underline{n} in Croatian Glagolitic literature. This indicates that the connection between different graphic notations becomes stronger when they are modified within the same language.